

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Інстытут гісторыі
Мінскі гарадскі выканаўчы камітэт
Упраўленне культуры

МІНСК І МІНЧАНЕ:

ДЗЕСЯЦЬ СТАГОДДЗЯЎ ГІСТОРЫІ
(да 940-годдзя горада)

*Матэрыялы Міжнароднай
навукова-практычнай канферэнцыі
Мінск, 7-9 верасня 2007 г.*

Мінск
«Беларуская навука»
2008

УДК 94(476-25)(082)
ББК 63.3(4Бел)я43
М62

Рэдакцыйная калегія:

А. А. Каваленя (адказны рэдактар),
А. А. Скеп'ян (адказны сакратар),
Р. А. Аляхновіч, А. І. Груша, В. В. Даніловіч, А. Б. Доўнар

Рэцэнзенты:

доктар гістарычных навук І. Я. Галенчанка;
доктар гістарычных навук, прафесар У. Ф. Ладысеў

*Зборнік падрыхтаваны ў межах выканання
Дзяржаўнай комплекснай праграмы навуковых даследаванняў на 2006–2010 гг.
«Гісторыя беларускай нацыі, дзяржаўнасці і культуры»
(навуковы кіраўнік праграмы – доктар гістарычных навук, прафесар А. А. Каваленя)*

Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 940-годдзя горада):
М62 матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 7–9 верас. 2007 г.) / рэдкал.:
А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 400 с.
ISBN 978-985-08-0971-1.

Зборнік змяшчае матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 940-годдзя горада)». Мінск, 7–9 верасня 2007 г.

Тэматыка дакладаў ахоплівае самы шырокі спектр праблем гісторыі горада ад старажытнасці да сучаснасці.

УДК 94(476-25)(082)
ББК 63.3(4Бел)я43

ISBN 978-985-08-0971-1

© Афармленне. РУП «Выдавскі дом
«Беларуская навука», 2008

ПРАВЯДЗЕННЕ РЭФОРМЫ М. М. МУРАЎЁВА Ў ДЗЯРЖАЎНАЙ ВЁСЦЫ МІНСКАЙ ГУБЕРНІ Ў 1857–1862 гг.

Адным з найважнейшых раздзелаў эканамічнай гісторыі чалавецтва з’яўляецца гісторыя сельскай гаспадаркі, а таксама аднаго з галоўных яе класаў – сялян. Ужо ў Рэчы Паспалітай былі памешчыцкія сяляне і скарбовыя. Пасля III падзелу гэтай дзяржавы быў сфарміраваны клас дзяржаўных сялян. Затым быў праведзены шэраг рэформ у дзяржаўнай вёсцы Заходніх губерній Расійскай імперыі. Так, у 1830–1850-х гг. адбылася рэформа дзяржаўнай вёскі П. Дз. Кісялёва, які быў тады Міністрам дзяржаўных маёмасцей. Асноўнай часткай рэформы была люстрацыя казённых маёнткаў.

Да 1857 г. люстрацыя была завершана ва ўсіх маёнтках, за выключэннем тых, якія былі прыняты ад прыходскага духавенства. Аднак рэформа ў адносінах да гаспадарчага ўпарадкавання не прынесла чаканай карысці¹. Таксама рэформа П. Дз. Кісялёва выклікала супрацьдзеянне памешчыцкага класа, які ўбачыў у гэтым замах на свае саслоўныя прэрэгатывы. Такія папрокі мелі пад сабой рэальныя падставы. Нягледзячы на значнае зніжэнне павіннаснага прыгнёту, заставалася вострай праблема малазямелля².

Усё гэта патрабавала правядзення паверачнай люстрацыі. У пачатку 1857 г. замест П. Дз. Кісялёва Міністэрства дзяржаўных маёмасцей узначаліў М. М. Мураўёў, які назначыў новую рэвізію дзяржаўных маёмасцей, у тым ліку і Мінскай губерні, якую праводзіў стацкі саветнік Кейстут-Гедымін³.

Толькі ў Мінскай губерні ў выглядзе вопыту былі ліквідаваны ў 1858 г. сельскія грамады, якія былі падпарадкаваны непасрэдна палатце дзяржаўных маёмасцей. З гэтага моманту казённых земляў азначанай губерні падзяляліся на 45 сельскіх грамад, якія дагэтуль падпарадкоўваліся чатыром акруговым управам. Для непасрэднага нагляду за сельскімі грамадамі заснаваны пасады памочніка кіраўніка палаты – у кожным павеце па адным⁴.

Матэрыялы рэвізіі адлюстроўвалі стан, у якім апынулася дзяржаўная вёска заходніх губерняў у выніку рэформы П. Дз. Кісялёва. Так, напрыклад, 31 жніўня 1858 г. М. М. Мураўёў пісаў, што рэвізія Мінскай палаты дзяржаўных маёмасцей «паказала да 44 850 рублёў нядоімак за мінулыя гады на панярэдніх утрымальніках»⁵.

Рэзкай крытыцы падвергся і парадакураўняльнага перадзелу зямлі, які суправаджаўся ўтварэннем новых цягл і надзяленнем зямлёй агароднікаў і бабылёў. У заўвазе на праекты паверачнай люстрацыі казённых маёнткаў у Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях Кейстут-Гедымін у 1859 г. адзначаў, каб да нарэзкі ў першую чаргу прыступалі толькі ў выпадках асобай неабходнасці; нарэзку праводзіць толькі па праектах, якія былі разгледжаны і зацверджаны ў Міністэрстве і г. д.⁶

¹ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва Т. II. М., 1958. С. 252.

² Сосна У. А. Сацыяльна-эканамічнае развіццё. Сялянскае пытанне // Гісторыя Беларусі: Вуч. дапам. Мінск, 1996. С. 203.

³ Неупокоев В. И. Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века. М., 1976. С. 209–210.

⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Минская губерния. СПб., 1864. Ч. 2. С. 622–623.

⁵ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 27. Воп. 1. Спр. 572. Арк. 128.

⁶ Российский государственный исторический архив. Ф. 384: II Департамент Министерства государственных имуществ. Оп. 7. Д. 1054. Л. 1.

У 1858 г. да паверачнай люстрацы прыступілі толькі ў Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губернях, каб пазбегнуць замаруджвання гэтых дзеянняў. Такі падыход апраўдаў сябе, і ў тым жа годзе рэвізія была завершана¹.

У выніку паверачнай люстрацы сялянам Мінскай губерні было перададзена дадаткова 17 329 дзесяцін зямлі. Пры гэтым аброк з зямлі ў сярэднім па гэтых губернях узрос на 23 кап. Колькасць ферм павялічылася з 6 да 156, а даход з іх узрос у сярэднім за дзесяціну зямлі на 32 кап.²

Паверачная люстрацыя выкрыла ўсе недахопы рэформы П. Дз. Кісялёва: пераспалосіца, нядоімкі з арэндных ферм, недастаткова і часта няправільнае выкарыстанне шматлікіх дзяржаўных зямель і г. д. У выніку было вырашана правесці пераразмеркаванне зямлі, стварыць на казённых землях фермы, якія ў далейшым планавалася здаваць у арэнду.

На аснове правіл аб аддачы ферм у арэнду ад 14 жніўня 1859 г. упраўленне II дэпартаменту дзяржаўных маёмасцей даручыла Мінскай палатце аддаць арэндныя фермы ва ўтрыманне з таргоў у адпаведнасці з паверачнымі інвентарамі. Кіраўнік Міністэрствам дзяржаўных маёмасцей улічыў, што галоўныя ўтрымальнікі запасных зямель і аброчных стаццей у казённых маёнках, агульнымі ўмовамі замацаваныя за казкой па кантрактах, узялі на сябе адказнасць надпарадкоўвацца правілам паверачнай люстрацы і, звыш таго, абавязваліся ўступіць казне стаці, якія знаходзяцца ў іх, па патрабаванні раней тэрміну³.

Такія таргі пачалі праводзіцца ва ўсіх заходніх губернях, і некаторыя фермы пачалі пераходзіць у арэнду. Аднак значная колькасць ферм заставалася незатаргаванай. Так, лічбы гавораць аб тым, што вылічаны даход нават па люстрацы перавышаў рэальна атрыманы прыкладна ў 2 разы, а пасля паверачнай люстрацы ён узрос яшчэ ў 1,5 раза. Зразумела, што такія фермы не маглі зацікавіць арандатараў. Калі звярнуцца да лічбаў па Мінскай губерні, то можна заўважыць, што да 1861 г. была аддадзена ва ўтрыманне прыкладна 1/3 частка ферм (50 з 165 утвораных тут)⁴.

У аддадзеных ва ўтрыманне фермах не ўсё складалася, як было запланавана. Такі вывад можна зрабіць са звестак Мінскай палаты дзяржаўных маёмасцей, на аснове якіх Міністэрства даслала сюды 22 верасня 1861 г. наступны загад: «З дадзеных Міністэрства бачна, што з ліку 89 ферм, зацверджаных Міністэрствам за здымшычкі іх, заключаны кантракты толькі на 72 і што, акрамя таго, не аддадзеных ва ўтрыманне знаходзіцца 77 ферм.

У выніку чаго II дэпартамент прапанаваў Мінскай палатце зрабіць на ведамасцях належныя ацэнкі аб заключэнні кантрактаў на астатнія неаформленыя 17 і аб пазначэнні таргоў на аддадзеныя 77 ферм і вярнуць такія ведамасці ў дэпартамент»⁵.

13 лістапада 1861 г. Мінская палата дзяржаўных маёмасцей аб'явіла, што для аддачы ў 48-гадовае ўтрыманне казённых арэндных ферм Мінскай губерні, якія на папярэдніх таргах у верасні не былі затаргаваны, назначаны новыя таргі на 7 снежня бягучага года з узаконенай праз 3 дні ператаргоўкай, па кожным навесце асобна, прычым змяняліся

¹ Кавецкий Ст. О люстрации и регулировании казённых имений // Журнал Министерства государственных имуществ. 1860. № 4. С. 261–266.

² НГАБ. Ф. 27. Воп. 5. Спр. 509. Арк. 266.

³ Тамсама. Арк. 79.

⁴ Тамсама. Спр. 543. Арк. 72–73.

⁵ Тамсама. Воп. 1. Спр. 656. Арк. 40.

ўмовы назірання за фермерскай гаспадаркай, а таксама тэрміны ўзвядзення на іх пабудоў і іх намеры¹.

Выведзены спачатку больш рацыянальны пазямельны даход з маёнткаў павысіўся ў параўнанні з даходам, вызначаным па люстрацыі па Мінскай губерні на 39%, а агульны даход павысіўся на 49%. Працэс аддачы фермерскіх надзелаў у арэнду ішоў вельмі марудна. Гэта было звязана з тым, што даход, аб'яўлены на таргах, значна перавысіў атрыманы з маёнтка. Так, напрыклад, усяго па Мінскай губерні ў 1859 г. было аддадзена ва ўтрыманне 114 арэндных ферм. З іх, назначаных да таргоў на продаж і ўзята ва ўтрыманне наступным чынам: у папярэдніх утрымальнікаў засталася – 13, у сялян – 29, у гаспадарчых управах – 48, гэта ўсяго – 90; на 18 ферм таргі былі прыпынены (яны былі аддадзены ва ўтрыманне пасля пераацэнкі), а таксама было з таргоў знята 6 ферм².

У арэндных жа фермах у казённых маёнтках Мінскай губерні, на якія таргі былі прыпынены, зямельная справа выглядала наступным чынам: фермерскай прыдатнай зямлі – 5022,54 дзесяціны, вылічаны даход па люстрацыі – 5392 руб., па паверцы – 6586 руб., атрымліваемы – 5106 руб. Такія надзелы не маглі зацікавіць арандатараў, бо ім бы прыйшлося ўнесці болей за тое, што яны маглі атрымаць ад гэтай фермы. Арэндныя фермы ў казённых маёнтках Мінскай губерні, якія былі выключаны са спісаў па дадзеным ім асобым назначэнні, выглядалі наступным чынам: фермерскай прыдатнай зямлі – 612,50 дзесяцін, даход, вылічаны па люстрацыі – 496 руб., па паверцы – 723 руб., атрымліваемы – 140 руб.³ Гэтыя лічбы гавораць, што згаданыя надзелы не былі рэнтабельнымі, аднак даход, з іх вылічаны, перавышаў сапраўды іх кошт у некалькі разоў, што ніяк не магло задаволіць мяркуемых утрымальнікаў. Калі па першых фермах вылічаны даход быў толькі нязначна вышэй за рэальны, то тут трэба было толькі перагледзець некаторыя лічбы. Таму на гэтыя надзелы таргі былі прыпынены, а вось зацікаўленасць апошнімі надзеламі магла ўзнікнуць толькі пры істотным перагледзе вылічанага даходу, таму яны былі наогул выключаны са спісаў на таргах.

Аднак, калі паглядзець статыстычныя даныя аб выніках аддачы ва ўтрыманне ферм некаторых павеатаў Мінскай губерні, то можна прааналізаваць іх наступным чынам: пасля паверачнай люстрацыі і так завышаны вылічаны даход быў яшчэ падняты, а на таргах былі прапанаваны большыя сумы, чым магчыма было сапраўды атрымаць ад гэтых ферм. Такім чынам, можна зрабіць вывад, што маруднасць пры аддачы ферм у арэнду была заканамернай⁴.

Большасць ферм перайшла ў рукі мясцовага дваранства і іншых арандатараў несялянскага асяроддзя. Гэтыя факты пацвярджае ведамасць аб выніках аддачы ва ўтрыманне арэндных ферм па Мінскай губерні за 1859 г.: з 90 утвораных ферм сяляне затаргавалі толькі 29 (што складае прыкладна 1/3 ад агульнай колькасці)⁵.

Пасля перадачы ферм у арэнду, важнейшую задачу складала павышэнне аброчных плацяжоў за карыстанне імі. Ужо 28 кастрычніка 1859 г. II дэпартамент Міністэрства дзяржаўных маёмасцей загадаў Мінскай палатце дзяржаўных маёмасцей пры першапачатковым правядзенні ў казённых маёнтках заходніх губерняў люстрацыі абкладаць сялян за адвядзення ім зямлі на колькі можна ўмераным аброкам. Мера гэта пры тагачасных абставінах была неабходнай. Сяляне вызваліліся ад арэнднай сістэмы і абавязковай працы, што давала ім самастойнасць у выбары спосабаў развіцця сваёй гаспадаркі.

¹ НГАБ. Ф. 27. Воп. 1. Спр. 572. Арк. 1.

² Тамсама. Спр. 554. Арк. 818.

³ Тамсама. Арк. 824–825.

⁴ Тамсама. Спр. 656. Арк. 795–805.

⁵ Тамсама. Спр. 554. Арк. 796.

Патрэбна было даць ім магчымасць і сродкі паправіць свой быт, навучыць дзейнічаць і зрабіць спраўнымі плацельшчыкамі не толькі падаткаў і ўстаноўленага аброку, але і іншых павіннасцей, якія былі звязаны з упарадкаваннем іх грамадскага становішча. Аднак аброк з'яўляўся часовым і абмяжоўваўся тэрмінам правядзення паверачнай люстрацыі.

Вынікі люстрацыі ў Мінскай губерні паказалі, што з прычыны новай класіфікацыі і ацэнкі зямель і паўсюднага ўзвышэння кошту земляробчых прадуктаў і нерухомай уласнасці нанова ўстаноўлены рэальны аброк за землі – значна большы і складаў у параўнанні з прынятым раней на 5, 10, 15 і болей працэнтаў.

Напрыклад, у прадпісанні Мінскага губернскага праўлення, накіраваным у Мінскую палату дзяржаўных маёмасцей 8 ліпеня 1858 г., паведамляецца, што нядоімка з казённых аброчных стаццей, якая перайшла ад папярэдніх утрымальнікаў, складала разам з працэнтамі 131 612 руб. 39 кап.¹

Цяжкім было вырашэнне пытання аб спагнанні нядоімак. Так, у загадзе Міністэрства дзяржаўных маёмасцей ад 31 жніўня 1858 г. у Мінскую палату дзяржаўных маёмасцей мы чытаем наступнае: «Пры рэвізіі гэтай палаты ... угледжана да 44 850 руб. нядоімкі папярэдніх гадоў на папярэдніх трымаўцах казённых населеных маёнткаў, некаторыя з гэтых нядоімак застаюцца без снагнення, хоць і забяспечаны закладам»².

А 10 жніўня 1859 г. II дэпартамент Міністэрства дзяржаўных маёмасцей прадпісаў у Мінскую палату, што паступленне з даходу было ў тым годзе дастаткова здавальняючае; недаспагненне складала менш за 1% акладу (да 600 руб.)³.

Каб уявіць агульнае аброчнае становішча дзяржаўных сялян, звернемся да наступных паказчыкаў. Калі, напрыклад, паглядзець даныя аб колькасці і велічыні выплачанага дзяржаўнымі сялянамі аброку па паверачнай люстрацыі ў Мінскай губерні за 1861 г., то можна зрабіць наступныя высновы: у розных паветах аброк на 1 дзесяціну вагаўся ад 34 кап. (Рэчыцкі) да 65 кап. (Мінскі); сярэдні па губерні аброк складаў каля 54 кап. У гэтай жа губерні на адну рэвізскую душу абодвух полаў аброк вагаўся ад 1 руб. 6 кап. (Мазырскі), 1 руб. 7 кап. (Рэчыцкі) да 1 руб. 63 кап. (Слуцкі); па губерні гэтая лічба складала 1 руб. 30 кап.⁴ Аднак да 1 студзеня 1862 г. у нядоімках за мінулыя гады заставалася па губерні 43 126 руб. 72 кап.; за першае паўгоддзе адзначанага года павінна было па разліках паступіць 148 697 руб. 52½ кап., а нядоімкі за год склалі ўсяго 65 988 руб. 14¼ кап. З гэтых даных бачна, што нядоімка за 1862 г. складала 22 861 руб. 42¼ кап. (ад акладу гэта прыблізна 15%)⁵. Наогул памеры аброку ўзраслі па Мінскай губерні на 26,75%⁶.

З усіх прыведзеных фактаў можна зрабіць наступныя высновы: рэформа М. М. Мураўёва наклала новы фінансавы цяжар на дзяржаўных сялян Мінскай губерні, што не магло не выклікаць іх незадавальнення. Тут жа трэба адзначыць, што правядзенне рэформы супала з перыядам сацыяльнай напружанасці ў грамадстве.

У Мінскай губерні ў канцы 50 – пачатку 60-х гадоў XIX ст. колькасць сялянскіх хваляванняў павялічылася амаль у 2,5 разы ў параўнанні з папярэднім перыядам. Больш чым дзе іх адбылося ў Рэчыцкім павеце. У 1862 г. хваляванняў было ў два разы больш, чым у 1861 г.; у 1863 г. хваляванняў нязначна стала меней. Пры гэтым войскі прыходзілася

¹ НГАБ. Ф. 27. Воп. 1. Спр. 572. Арк. 108.

² Тамсама. Арк. 128.

³ Тамсама. Арк. 229.

⁴ Неупокоев В. И. Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века. С. 330.

⁵ НГАБ. Ф. 27. Воп. 1. Спр. 713. Арк. 2-50.

⁶ НГАБ у г. Гродна. Ф. 31. Воп. 2. Спр. 2126. Арк. 233–247.

ўводзіць і ў 1861, і ў 1862 гг. амаль пры кожным другім хваляванні, у 1863 г. – значна радзей¹.

Пагрэбна ў гэтай сувязі заўважыць і тое, што ў губернях, якія знаходзіліся бліжэй да вялікарасійскіх (у тым ліку і Мінская) па даных, якія характарызуюць рэформу, бачна, што ўціск з боку дзяржавы і яе прадстаўнікоў быў меншы, чым у Гродзенскай, Віленскай і Ковенскай губернях. Гэта звязана з дзвюма прычынамі: у губернях, дзе былі меншыя плошчы пад казённым кіраваннем і дзе дзяржаўных сялян было меней, рэформа прайшла больш спакойна. У губернях, якія знаходзіліся бліжэй да Захаду, дзяржаўных сялян было больш, таму і рэформа тут праходзіла больш складана. Гэта ж адбівалася і на хваляваннях.

Нязначны быў і ўдзел дзяржаўных сялян у паўстанні 1863 г. У асноўным гэта было звязана з дзеяннемі польскага боку. Гэтую думку падцвярджае і дакумент, які знаходзіўся ў музеі графа М. М. Мураўёва ў Вільні. Ён сведчыць, што яшчэ 16 жніўня 1861 г. кіраўнік Мінскай губерні даносіў генерал-губернатару краю, што палітычны рух у гэтым рэгіёне кіруецца планамі Мераслаўскага, мэта якога «абудзіць патрыятызм у народзе, сабраць грошы для фарміравання польскіх легіёнаў і загім узяць узброенае паўстанне»².

У Мінскай жа губерні, як адзначае А. А. Парахаўшчыкоў, праяўленне мяцяжу было слабым, але месцамі назіраўся і большы ўздым: у Барысаўскім і Ігуменскім паветах былі нават значныя «шайкі»; а ў Навагрудскім і Слуцкім – яны аб'ядналіся з «шайкамі» Гродзенскай губерні³.

Асноўнай прычынай таго, што частка сялян прыняла ўдзел у паўстанні, была незадаволенасць аграрнымі рэформамі: М. М. Мураўёва ў дзяржаўнай і 1861 г. у памешчыцкай вёсках, у выніку якіх становішча ні прыватнаўласніцкіх, ні дзяржаўных сялян не палепшылася, а ў некаторых выпадках нават пагоршылася. Незадаволенасць гэтага класа была значная і прывяла іх да паўстання было магчыма. Самыя радыкальныя кіраўнікі паўстанцкіх атрадаў па гэта і спадзяваліся. Аднак іх планы не ажыццявіліся. Сярод паўстанцаў сялян было няшмат, асабліва ва ўсходніх губернях Беларусі, у Мінскай – 20%⁴.

Сярод сельскага насельніцтва найбольшы ўдзел у паўстанні прынялі дзяржаўныя сяляне. Яны непасрэдна не адчувалі на сабе памешчыцкі гнёт, для іх ненавісным феадалам была казна. Гэта было звязана і з тым, што сярод дзяржаўных сялян рэвалюцыйную работу праводзілі нават дробныя чыноўнікі Гродзенскага губернскага ўпраўлення земляробства і дзяржаўных маёмасцей. Аднак такія мерапрыемствы не адбываліся ў Мінскай губерні, а таму і ўздым падчас паўстання 1863 г. быў значна меншы, чым у Гродзенскай. Але там, дзе кіраўнікі паўстанцаў паслядоўпа вялі справу да развіцця аграрнай рэвалюцыі, у атрады ішлі не толькі дзяржаўныя, але і памешчыцкія сяляне. У Гродзенскай губерні сярод паўстанцаў была вялікая колькасць сялян, у Мінскай – іх удзел у паўстанні быў значна меншы. Найбольшая частка сялян - удзельнікаў паўстання ў Мінскай губерні – прыходзілася на заходнія, памежныя з Гродзенскай губерняй паветы (асабліва Навагрудскі).

Такім чынам, трэба адзначыць, што рэформа не выканала пастаўленых мэт: сялянскае пытанне вырашалася далей да пачатку ХХ ст.

¹ Крестьянское движение в России в XIX – начале XX века. М., 1964. Т. 2. С. 264, 798–799.

² Белецкий А. В. Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева. Вильна, 1906. Т. 1. С. 132.

³ Пороховщиков А. А. Подвиг Муравьева – настольная книга правителя и правительства. СПб., 1898. С. 31–32.

⁴ Гісторыя Беларускай ССР. Мінск, 1972. Т. 2. С. 59.

